

Sint-Annaverering in en rond Breukelen

Arie A. Manten
Oud Aa 37, 3621 LA Breukelen

In de Middeleeuwen namen religieuze genootschappen of gilden voor brede lagen van de bevolking een belangrijke plaats in.¹ De twee belangrijkste in Breukelen waren de Onze Lieve Vrouwe Broederschap, die de oudste was en een groot pand bezat - in termen van nu - op de noordwesthoek van de Kerkbrink, en de Sint-Anna Broederschap. Deze laatste werd mogelijk kort voor 1500 opgericht.²

In de Breukelse Sint-Pieterskerk stond een Sint-Anna-altaar, waaraan een speciale vicaris (kapelaan) verbonden was.² Deze moest zorgen voor het eeuwige (= altijd brandende) licht, voor het regelmatig opdragen van missen en voor de jaarlijkse viering van de feestdag van de Heilige Anna op 26 juli. In het bijzonder bij deze laatste gelegenheid dienden de gildebroeders als het enigszins kon aanwezig te zijn, als onderdeel van de jaarlijkse feestelijke samenkomst van de Sint-Anna Broederschap. Deze begon gewoonlijk met een processie door de dorpsstraten.

Sint-Anna-te-Drieën

Zoals veel Middeleeuwse devoties berustte ook de Annaverering niet op een bijbelse grondslag. De persoon van Anna duikt pas op in de apocriefe evangeliën (zie ook Afbeelding 1), waar de kerk altijd wat gereserveerd tegenover heeft gestaan. In de 6de eeuw waren er al sporen van verering in zowel het Oosterse als het Westerse christendom. Maar pas na 1350 werd Anna officieel door Rome erkend. Vanaf die tijd nam haar verering zo'n hoge vlucht dat zij aan het einde van de Middeleeuwen in de aandacht van de gelovigen alleen nog door haar dochter Maria werd overtroffen. In 1481 nam paus Sixtus IV het feest van Sint-Anna op in de officiële Roomse heiligenkalender.

De enorme populariteit van Sint-Anna heeft een evenredige neerslag gehad in de beeldende kunst en de literatuur. Vooral voorstellingen van Anna met haar dochter Maria en kleinzoon Jezus ("Sint-Anna-te-Drieën") zijn bekend.³

Het kan haast niet anders of ook op het Sint-Anna-altaar in de Breukelse dorpskerk zal een Anna-te-Drieën hebben gestaan (die dan later helaas verloren is gegaan). "Help Sint-Anna met u Derde" en "Help Jezus, Maria, Anna" moeten aan het eind van de Middeleeuwen veel gehoorde schietgebedjes zijn geweest.

Naast de Anna-te-Drieën was in de Late Middeleeuwen ook de afbeelding van de "Heilige Maagschap" een geliefd thema; daarin werd Anna voorgesteld als de stammoeder van een omvangrijk en illustre geslacht.

Jan van Denemarken

De oudste ons bekende levensbeschrijving van Sint-Anna in de Nederlandse volkstaal is het boek "Die historie, die ghetiden ende die exempelen vander heyligher vrouwen sint Annen", gedrukt omstreeks 1490/1491. De schrijver van dat boek was vrijwel zeker de seculiere priester Jan van Denemarken. Hij schreef het oorspronkelijk in het Latijn, waarna Wouter Bor er een vertaling en bewerking van verzorgde.³

Deze Jan van Denemarken stamde uit het geslacht Van Denmarcken of Van Denemarc. Dat ontleende zijn naam aan de gerechtsheerlijkheid Dene-marc of Denmarcken (thans Demmerik geheten; zie ook Afbeelding 2), ten

**Icher wer si deplde die vruchtē vā hare
 goedē in dyen wāt si gauēs dē armen
 dat ern deel dat ander deel offerdē si in
 den tempel van dat derde soe leefdē si.
 Mē si .xx. iaer in huwelick geweest had**

**den sonder eenighe vruchten te gherf
 ghen soe baden si god daghelick dat hi
 hē vrucht verlenen woude en dan sou
 den si hem offeren inden tempel. Het
 gheboerde op een tyt dat Joachim met**

Afb. 1. Houtsnede uit "Dat eerwaardich boek vanden leven, woerden, passie, verissenisse, ende gloriose opvaart ons heren Jesu Christi", in 1512 door Henrijc Eckert van Homberch te Antwerpen gedrukt. Deze houtsnede toont vier gebeurtenissen uit het levensverhaal van de heilige Anna. Volgens de apocriefe bijbelboeken komt het verhaal kort samengevat hierop neer: Anna was aanvankelijk onvruchtbaar. Tijdens het feest van de Tempelwijding wilde haar man Joachim een offer brengen, maar de dienstdoende priester stuurde hem op botte wijze weg omdat hij geen kinderen had (zie links boven in de houtsnede). Beschaamd trok Joachim zich bij zijn herders in de bergen terug. Lange tijd hoorde Anna niets van hem. Zij klaagde toen dat ze nu en geen kinderen en geen man had en sprak de belofte uit dat zij, mocht ze alnog een kind krijgen, dat zal afstaan voor de dienst van God. Direct daarop zag zij een engel, die haar de geboorte van een dochter aankondigde (links onder). Ook ging er een engel naar Joachim met dezelfde boodschap (rechts boven). Na een lange terugtocht bereikte Joachim de Gouden Poort in Jeruzalem, waar Anna op hem wachtte (rechts onder). Na negen maanden werd Maria geboren.

westen van Oukoop, tussen Vinkeveen en Wilnis. Het oude geslacht Van Denmarcken behoorde tot de lagere Utrechtse adel.

Jan van Denemarken was zeer ijverig in de verbreiding van de Annadevotie. Hij hield zich tevens intens bezig met de familie van Sint-Anna. Zo schreef hij een historie van Sint-Jozef, een processiespel over het huwelijk van Jozef en Maria waarin Van Denemarken zich keerde tegen degenen die Jozef voorstelden als een man die bij zijn huwelijk al van oudere leeftijd was. Verder zijn van Van Denemarken een preek en een verkorte levensbeschrijving van Jozef bewaard gebleven. Bovendien schreef hij "Sinte Joachims Leven", een levensbeschrijving van Joachim (die volgens het apocriefe Proto-evangelie van Jacobus getrouwd was met Anna en de vader was van Maria). Het processiespel en de teksten over Jozef en Joachim werden omstreeks 1547 heruitgegeven in een verzamelbundel "Scoon genuchlike historie vanden heilighen Joseph". In dat geschrift wordt Jan van Denemarken aangeduid als "Docter ende werlick priester", wat doet vermoeden dat hij als parochiegeestelijke werkzaam was. Verder is er over hem weinig bekend.

Pieter Dorlant

Een andere belangrijke Nederlandse schrijver over Sint-Anna was Pieter Dorlant (ook bekend onder zijn verlatijnste naam Petrus Dorlandus). Bekend is vooral zijn boek "Historia perpulchra de Anna sanctissima", dat een bundeling is van twee in wezen geheel afzonderlijke werken en een brief.³ Voor ons zijn vooral het eerste werk en de brief van belang. Dat eerste werk bestaat op zijn beurt ook weer uit drie delen. De eerste twee daarvan behandelen het leven en de afkomst van Sint-Anna en het leven van haar dochter Maria tot haar huwelijk met Jozef. In het derde deel van het eerste werk worden twintig mirakelen (wonderverhalen) beschreven. In de brief die in de "Historia" is opgenomen schreef Dorlant aan een familielid die waarschijnlijk priester in Diest (in het Belgische Brabant) was. Met hem was hij, zo blijkt, in discussie geweest over het leven van Sint-Anna. De geadresseerde was naar het schijnt beïnvloed geraakt door de preken van Franciscaner monniken, zoals Brugman, die de nadruk legden op de armoedige omstandigheden waaronder Anna, Jozef en Maria leefden. Daartegenover stelde Dorlant nogmaals dat Anna uit een koninklijke familie stamde en niet onbemiddeld was.

Toen Dorlant over Anna ging schrijven was hij op de hoogte van een eerder boek over haar, de "Legenda seu vita beatissime Anne" van een anonieme Dominicaner monnik, en van het werk van Jan van Denemarken. Maar hij zette toch een duidelijk eigen stempel op zijn geschriften. Hij breidde de geschiedenis van Sint-Anna uit met bijzonderheden over het leven van Maria. In samenwerking met zijn Dominicaner vriend Dominicus van Gelre verbond hij ook de Annaverering met de rozenkransdevotie. Hij verzorgde zelf een voor een breder publiek bedoelde Nederlandstalige bewerking van zijn "Historia", het omstreeks 1500 gedrukte "Die historie van Sint-Anna". Kort daarna publiceerde hij in de volkstaal ook een levensbeschrijving van Sint-Jozef. Een andere vriend, Andreasz van Amsterdam, spande zich sterk in om aan de geschriften van Dorlant ze veel mogelijk bekendheid te geven.

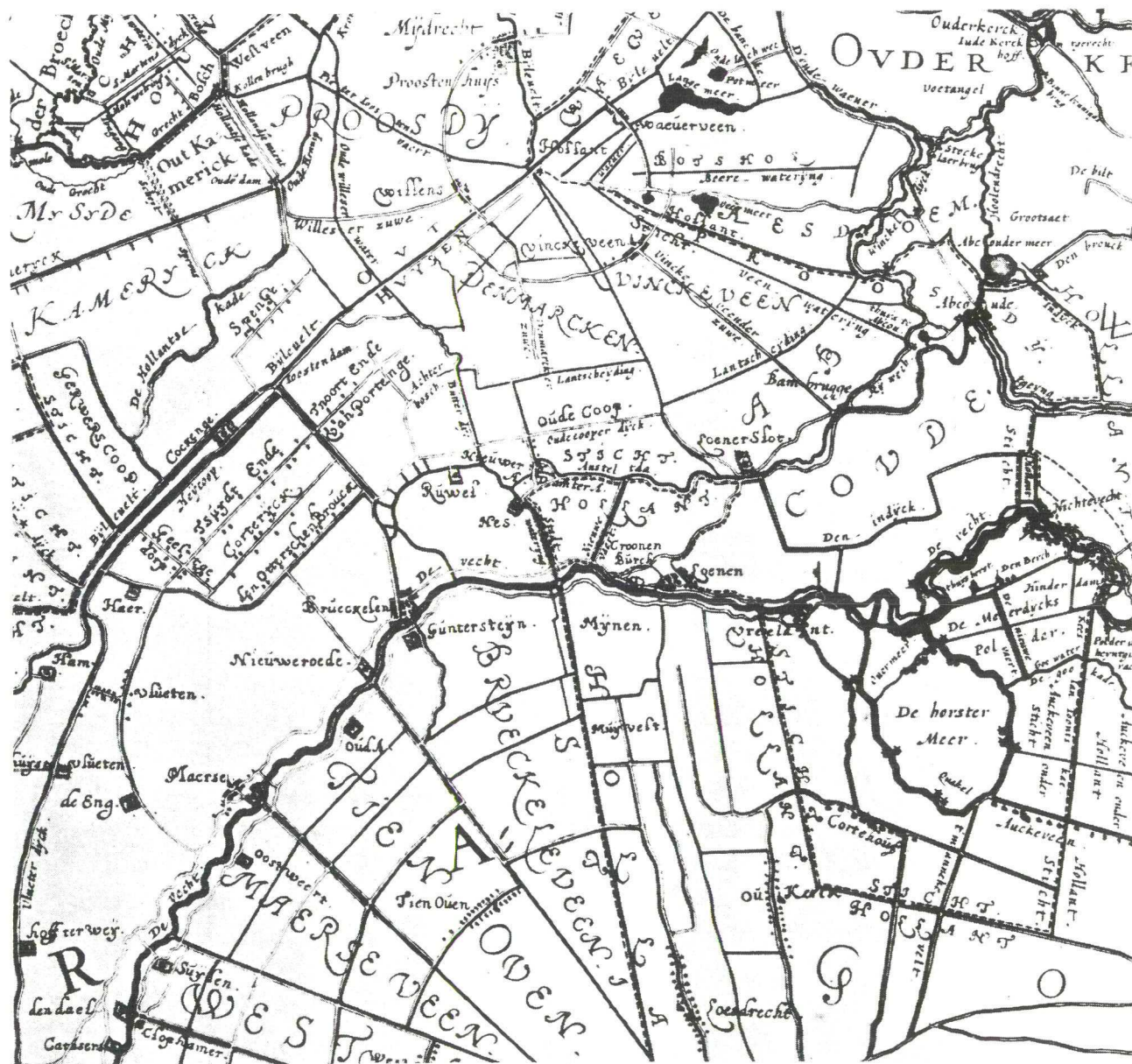
Pieter Dorlant werd in 1454 in Waalhoven in Belgisch Limburg geboren. De verleiding is groot te denken aan een verwantschap met de Dorlants die afstamden van Gijsbrecht Dorlant, bastaard van Nijenrode, waarvan afstammelingen wijd verspreid raakten, maar een relatie tussen beiden heb ik niet kunnen vinden. Pieter Dorlant schreef zich in 1472 in als student aan de universiteit van Leuven en trad daarna in bij de orde van de Kartuziers. Hij bracht het tot vicaris van het Kartuizerklooster te Zelem, bij Diest.

Geografische spreiding van de Annadevotie

De oudste sporen van Annaverering in Nederland liggen in Limburg,

waar al in de Vroege Middeleeuwen de kerk van Echt aan Anna werd gewijd en in de 13de eeuw in Maastricht een Annakapel werd gesticht in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Ook waren er tekenen van een vroege Annadevotie in de kuststreek (Aalsum in Friesland, Stitswerd in Groningen, Kampen in Overijssel, Sint-Anna-ter-Muiden en Domburg in Zeeland) en in Breda, 's-Hertogenbosch en Nijmegen. Binnen het gewest Utrecht was er vóór 1400 alleen in de stad Utrecht enige aandacht voor de Heilige Anna.

In de bloeitijd van de Annadevotie, gedurende de 15de en 16de eeuw, was er over heel Nederland sprake van een sterke uitbreiding in het aantal tastbare uitingen van Annaverering, in de steden zowel als op het platteland. In de steden verrezen verscheidene aan Anna gewijde (kerk)kapellen, kerken en kloosters. In de dorpen ging het meestal om de stichting van aan Anna

Afb. 2. Detail van de wandkaart van Holland door B.F. van Berckenrode (1621). Demmerik (midden boven in dit kaartfragment) werd daarop nog geschreven als Denmarcken.

gewijde altaren. Gerekend naar gewest, gingen Brabant, Gelderland, Limburg, Zuid- en Noord-Holland en Overijssel voorop. Het gewest Utrecht stond wat meer bij de achterhoede. Daar nam de Annaverering vooral in de stad Utrecht zeer aanmerkelijk toe, hoewel toch ook nog ten minste elf andere plaatsen aantoonbaar deel hadden gekregen in de verering van Sint-Anna. In Noordwest-Utrecht lijkt alleen een relatief grootschalige Annadevotie te hebben bestaan in Breukelen, hoewel ook in de kerk van Kockengen een sculptuur van Anna was aangebracht. Uit ander plaatsen in deze hoek van de provincie zijn geen concrete bewijzen van een collectieve verering van Sint-Anna gemeld. Loosdrecht kent minstens sedert de 16de eeuw een Sint-Annepad, dat vermoedelijk deel uitmaakte van een vaste processieroute.⁴ In Noordoost-Utrecht concentreerde de Annaverering zich vooral in Amersfoort, Baarn en Soest; en in het zuiden van ons gewest in Rhenen, Houten, Schalkwijk en Jutphaas. Anna Broederschappen bestonden er in de stad Utrecht,⁵ en in Breukelen, Baarn⁵ en Woudenberg.⁶ De Sint-Anna Broederschap van Woudenberg heeft zich zelfs weten te handhaven tot op de dag van vandaag.

De Sint-Anna Broederschap van Breukelen

Wie het initiatief heeft of hebben genomen voor de Breukelse Sint-Anna Broederschap is niet duidelijk. Maar voor de verankering van deze broederschap in onze samenleving zorgden vrijwel zeker de Van Nijenrodes. Zij droegen de plaatselijke kerk een warm hart toe. Zo schonken Gijsbrecht III van Nijenrode en zijn vrouw Alienora van Borsselen een luidklok en een oksaal (galerij voor zangers en orgel) aan de kerk en stichtten zij in 1467 enkele vicarieën, onder andere ter ere van St. Johannes Evangelist en St. Barbara.

De Sint-Anna Broederschap had een dubbele doelstelling. In de eerste plaats wilde ze aan God en Zijn heiligen de verschuldigde eer bewijzen en zodoende tevens zorgen voor het heil van haar leden en overleden leden. In de tweede plaats streefde ze ernaar vrede en vriendschap onder haar leden aan te kweken en te bevorderen.⁷

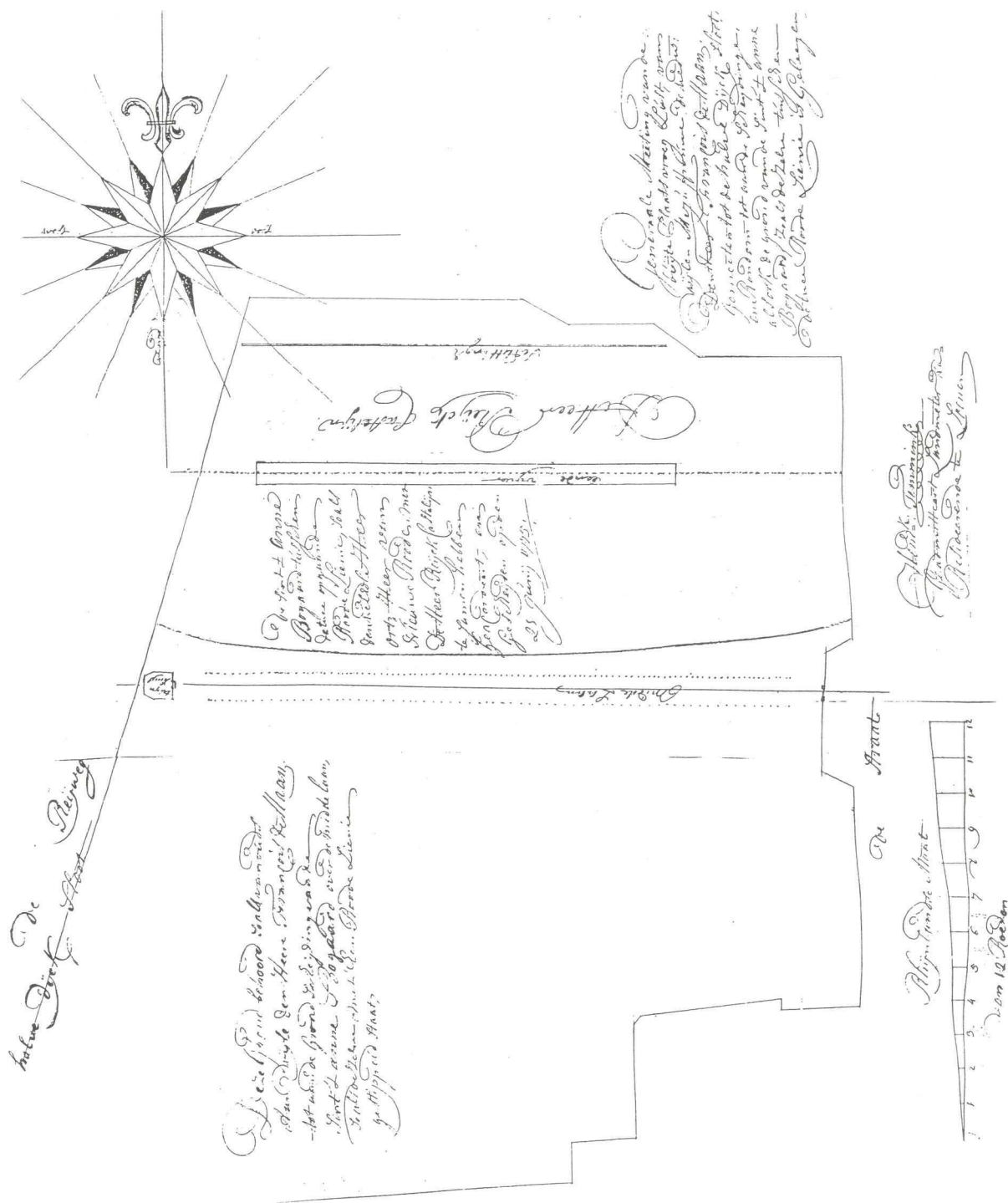
Het door de broederschap ingestelde vicariaat van het Sint-Anna-altaar in de kerk van Breukelen en de erediensten aan dat altaar werden grotendeels gefinancierd uit de opbrengsten van de Sint-Anna-akker (zie Afbeelding 3), een perceel land tussen Vechtdijk (nu Straatweg) en Vecht, doorsneden door de Klapstraat (nu Herenstraat).² Aanvankelijk werd gesproken van het land van het Sint-Anna-altaar,⁸ later werd het deel tussen de Vechtdijk en Klapstraat gewoonlijk aangeduid als de Sint-Anna-boomgaard.⁹ Op het stuk tussen Klapstraat en Vecht stond een huis. De eigenaar daarvan moest erfpacht betalen aan de vicarie van het Sint-Anna-altaar.¹⁰

De Sint-Anna-akker was vermoedelijk, voordat ze kerkeland werd, eigendom van de Van Nijenrodes, want zij mochten de aan het Sint-Anna-altaar verbonden vicaris voordragen.¹⁰

De Breukelse Sint-Anna Broederschap bezat bovendien nog 4 morgen land aan de "Cortrijker kade".¹⁰

De vicaris droeg aan het Sint-Anna-altaar behalve missen ter ere van de Heilige Grootmoeder, ook zielemissen op voor overleden leden en verwanten van leden der Broederschap.

In de feestelijke samenkomst op de naamdag van de heilige Anna werd niet alleen gebeden en gezongen, gegeten en gedronken, maar werd ook de jaarlijkse rekening en verantwoording afgelegd over het beheer van de bezittingen van de Broederschap. De ongedwongenheid die het grootste deel van het Sint-Annafest kenmerkte, werd niet strijdig geacht met de religieuze strekking van de vereniging.

Afb. 3. Kaart uit de 18de eeuw, gemaakt bij het tot stand komen van het park van het Vechtbuiten Vroeglust (Collectie Historische Kring Breukelen). Het toont het gedeelte van de Sint-Anna-akker te Breukelen (toen de Sint-Anne boomgaard genoemd) tussen de "Reijweg" (thans Straatweg, links) en "de Straat" (Klapstraat, thans Herenstraat, rechts). De Sint-Anna-akker lag dus ten noorden van waar nu de Rooms-Katholieke kerk staat. Op de kaart is de zuidgrens van de Sint-Anna-akker de licht gebogen lijn iets ten noorden van de "Midde Laan" en de noordgrens de stippellijn dwars door de langgerekte rechthoekige "Eende vijver". Voor het gedeelte van de Sint-Anna-akker tussen Herenstraat en Vecht, zie Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 5 (1990), nr. 4, blz. 122 en 127.

Iedereen die dat wilde, kon in principe lid worden van de Sint-Anna Broederschap, boer en burger zowel als notabele en edele, vrouw zowel als man, arme zowel als rijke. Of het gezelschap in de praktijk ook echt zo breed geschakeerd was, heb ik niet kunnen nagaan. Bij het toetreden moest een bijdrage worden betaald voor het eeuwige licht en de kaarsen voor het altaar. Regelmatig dienden de leden een goede daad te verrichten.

Als mens of dier geplaagd werden door ziekte zullen velen de raad van Jan van Denemarken hebben opgevolgd door naar het Anna-altaar te gaan om daar een kaarsje te branden en "eenen penninc of oec aelmoessen te gheven den armen menschen om haren wille". Dit laatste duidt er op dat de Sint-Anna Broederschap ook aan armenzorg deed; het is mij niet bekend of het daarbij vooral ging om de armen binnen de eigen gelederen of om aandacht voor de minst bedeeden in algemene zin.

De Sint-Anna-te-Drieën van Kockengen

Aan het zuider-dwarspand van de Nederlandsche-Hervormde kerk in Kockengen bevindt zich een omstreeks 1500 gemaakt zandstenen votiefreliëf van Sint-Anna-te-Drieën: Anna gezeten op een grote zetel, met een geopend boek in de handen; Maria terzijde gezeten op een bank, met het Kind op schoot, dat in het boek grijpt (zie Afbeelding 4). De Sint-Anna-te-Drieën van Kockengen is vrij ongewoon, doordat er ook andere figuren aan zijn toegevoegd. De gever van het kunstwerk (uit de familie Van der Pot) ligt geknield aan de linkerkant en wordt aan Sint-Anna en de haren voorgesteld door de apostel Sint Andreas, die de bijbel met zich draagt in een boekenzak. Vóór de schenker staat zijn wapenschild met drie potten; links en rechts een engelefiguur; boven het tafereel zweeft nog een derde engel.

De kerken kregen in die tijd vaak religieuze kunstwerken van de adel of van rijke burgers, die daarmee hun vroomheid en status tot uitdrukking brachten. Maar in veel gevallen was de verwijzing naar de identiteit van de gever wat bescheidener van aard.

Het votiefstuk werd ontdekt bij een restauratie van de kerk in 1956. Het zat onherkenbaar ingemetseld in een van de steunberen aan de zuidzijde. Waarschijnlijk is het daar aangebracht bij herstelwerkzaamheden na de Kerkelijke Reformatie. Enkele gedeelten zijn beschadigd, onder andere het kopje van het Christuskind. De votiefsteen is in 1957 weer zichtbaar in de kerk teruggeplaatst.

De Kockengense Sint-Anna-te-Drieën is duidelijk beeldhouwwerk uit de Utrechtse school. Het generatieverschil wordt op karakteristiek Stichtse wijze benadrukt door Anna op een monumentale bank te plaatsen met op een lager plan de zittende Maria. Het baldadige gedrag van het Kind, dat met Zijn rechterhand in het opengeslagen boek op Anna's schoot bladert, is typisch Nederlands.

Wie goed naar het kunstwerk kijkt beseft hoe in de Late Middeleeuwen de Heilige Moeder Anna bij velen appelleerde aan gevoelens van warmte, veiligheid en geborgenheid.

Aanleidingen voor de grote populariteit van Sint-Anna

De grote populariteit van Anna in de 15de en 16de eeuw had verscheidene oorzaken.

In de eerste plaats was er bijna overal in West-Europa door de hele Middeleeuwen heen in de religieuze beleving de behoefte aan een nieuwe invulling van de ruimte die in de verdreven heidense godsdiensten werd ingenomen door moedergodinnen. Al in de vroege Middeleeuwen werd een aantal vrouwelijke heiligen vereerd, die een zelfde soort functies hadden als eerder de heidense godinnen. Anna kon daar eenvoudig aan worden toegevoegd.¹¹

In de tweede plaats was er verband met toen actuele strijdvragen rond de menswording van Christus, in het bijzonder rond de kwestie van de "onbevleete ontvangenis" van Maria. Als de moeder Gods bij haar geboorte al vrij was van de erfzonde, zou dat met terugwerkende kracht ook haar moeder ver boven de gewone stervelingen verheffen. Daarom wordt zij vaak afgebeeld met een druiventros, als symbool van kuisheid.

In de derde plaats speelden veranderingen in de samenleving een rol, in het bijzonder de groei van de handel- en geldmaatschappij en de toenemende betekenis van de steden. De mensen in die zich wijzigende wereld hadden behoefte aan herkenbare heiligen als symbool van eigen idealen. De oudere kerkelijke traditie had hun in dit opzicht weinig te bieden, want de vroegere populaire heiligen behoorden over het algemeen tot een adellijke dynastie van vooral koningen en keizers, dan wel tot een geestelijke elite van bisschoppen en kloosterlingen. In het bijzonder de burgers in de steden zochten daarom nieuwe heiligen of de benadrukking van andere facetten in de beeldvorming van al langer aanvaarde heiligen.³

In de vierde plaats hadden veel verschillende maatschappelijke groepen elk op hun eigen manier en met hun eigen beweegredenen deel aan de Annadevotie.¹²

Sint-Anna trad op als de patrones van huwelijk en vruchtbaarheid, maar werd anderzijds ook vereerd door celibatairen. Zij gold als beschermster van huwelijk en kuisheid, als behoedster van maagden, gehuwde vrouwen en weduwen. Op het platteland werd zij tevens vereerd vanwege haar invloed op vruchtbaarheid en groei van mens, dier en gewas. Vanouds was zij ook de patrones van de binnenschippers en zeelieden, die haar onder meer aanriepen voor een gunstige wind. Kooplieden zochten haar bescherming als reisbegeleidster op hun gevaarlijke tochten over land en water en vroegen bovendien haar steun voor een winstgevende handel. Sint-Anna was ook de patrones van de schrijnwerkers. Verder werd keer op keer herhaald dat Sint-Anna groot mededogen had met de armen.

Sterke terugval in de Annadevotie in de laat-16de eeuw

Toen rond het aanbreken van de 16de eeuw de Annaverering op z'n hoogtepunt was, kwam voorzichtig de eerste kritiek daarop, en wel van de kant van geleerde theologen. Ze uitten enige twijfel aan de authenticiteit van de verhalen over Anna. Bovendien vonden ze het niet zo gepast dat zoveel nadruk werd gelegd op de kuisheid van de moeder van de onbevleete maagd Maria terwijl Anna drie maal trouwde en uit ieder van die drie huwelijken een dochter had. Op de populariteit van Anna onder het gewone kerkvolk had deze ontwikkeling in de theologie evenwel niet veel invloed. Wel vond een geleidelijke accentverlegging plaats naar Anna als de lerende moeder die binnen de sfeer van het christelijke huisgezin vooral de vrouw tot voorbeeld strekte.¹³

Het was uiteindelijk de Kerkelijke Reformatie die in de loop van de tweede helft van de 16de eeuw in grote delen van Nederland definitief een einde heeft gemaakt aan de brede verering van Sint-Anna.

Luther nam aanvankelijk een tegemoetkomende houding aan jegens de Sint-Annaverering. Hij onderkende dat zij bijzonder geliefd was bij het volk en waardeerde het dat zij in de regel niet werd vereerd vanwege het gewin, zoals bij andere heiligen gebeurde, maar uit innige devotie. Om de mensen niet te zeer in hun gevoelens te kwetsen stelde hij in 1517 nog voor de devotie langzamerhand af te voeren. Later stond hij veel afwijzender ten opzichte van de heiligenverering, evenals de andere kerkhervormers. Bovendien

Afb. 4 (op de bladzijde hiernaast). Het votiefrelief van Sint-Anna-te-Drieën in de oude dorpskerk van Kockengen.

drukte de Reformatie de positie van de vrouw in de kerk meer naar de achtergrond.

Op de Provinciale Synode die in oktober 1618 in Utrecht werd gehouden, werd de mening uitgesproken dat de nog bestaande broederschappen dienden te worden afgeschaft. In de synodezitting van 19 augustus 1619 werd dat nog eens onderstreept: "Dat de onordentlijke broederschappen insonderheit op de dorpen mochten affgeschaft worden, dewelcke op sommige plaetse seer onnuttelijck ende in groote overdaet verteeren, dat beeter aen den armen ofte andere heylige gebruycken besteet waer".¹⁴

De Sint-Anna Broederschap van Breukelen werd als zodanig opgeheven. Tot dusver heb ik niet kunnen achterhalen, wanneer dat is gebeurd. Het lijkt echter op een wat halfslachtige manier te zijn geschied. De bezittingen en verplichtingen van de broederschap werden overgenomen door de heer van Nijenrode. Toen bijvoorbeeld in 1675 Johan Ortt van Nijenrode de Sint-Anna-boomgaard verhuurde, deed hij dat in zijn hoedanigheid van "patroon en collator der vicarie van Nijenrode".⁹

Noten

- 1 A.H. Bredero, 1987. Christenheid en Christendom in de Middeleeuwen. Kok Agora, Kampen, 380 blz., in het bijzonder blz. 51.
- 2 A.A. Manten, 1990. De oostzijde van de Klapstraat (Herenstraat) omstreeks 1540 en in 1474. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 5, nr. 4, blz. 121 - 136, in het bijzonder blz. 127, 133.
- 3 T. Brandenburg, 1990. Heilig Familieleven. Sun, Nijmegen, 317 blz. Ook: T. Brandenburg, 1992. De historie van Sint-Anna in geschriften en de devotionele praktijk. In: Heilige Anna, Grote Moeder. De cultus van de Heilige Moeder Anna en haar familie in de Nederlanden en aangrenzende streken. Catalogus bij de tentoonstelling in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden, van 5 september tot 29 november 1992, blz. 8 - 86.
- 4 B. de Ligt, 1992. Sint Annepad. Historische Kring Loosdrecht, jaargang 19, nr. 90, blz. 100 - 106.
- 5 L. Dresen-Coenders, 1992. De verspreiding van de Annavering in kaart. In: Catalogus bij de tentoonstelling in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden, van 5 september tot 29 november 1992, blz. 87 - 97.
- 6 A. van Gent, 1987. De Sint Anna Broederschap van Woudenberg. Geschiedenis van een Middeleeuwse zielbroederschap. Eigen uitgave van de schrijver, Barneveld, 116 blz.
- 7 D.G. Rengers Hora Siccama, 1905. De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht. Historisch-juridische verhandeling, voornamelijk uit Utrechtsche gegevens samengesteld. Dissertatie, Rijksuniversiteit Utrecht. Deel 1, blz. 51. Ook: Van Gent, 1987, blz. 32.
- 8 Rechterlijke Archieven (Rijksarchief te Utrecht), inv. nr. 2041. Leenregister van kasteel Nijenrode, deel VI (1523 - 1538), fol XL. Op 25 november 1543 werd Gerrit Woutersz door Willem Turck, heer van Nijenrode, beleend met land gelegen ten noorden van het land van het Sint-Anna-altaar. Zie ook inv. nr. 2042: Repertorium op de leenregisters van Nijenrode over ca. 1523 - 1677, fol 7, Erfpachten.
- 9 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 2042. Repertorium op de leenregisters van Nijenrode over ca. 1523 - 1677. Vicary goederen van St. Annas altar Breukelen.
- 10 H. VerLoren van Themaat, 1881. Geschiedenis der vicarien in de Provincie Utrecht en der geestelijke- of gebeneficieerde goederen in het algemeen, na de Reformatie. Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, deel 4, blz. 221.
- 11 J.A. Huisman, 1980. Moedergodinnen en heiligen. Jeugd en Samenleving, jaargang 10, blz. 37 - 62, in het bijzonder blz. 41. Zie ook zijn afscheidsrede "De grote moeder alleen en in drievoud", uitgesproken bij zijn afscheid als hoogleraar oude talen en letterkunde der Germaanse volken aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1982.
- 12 Brandenburg, 1992, blz. 32 - 33.
- 13 Brandenburg, 1992, blz. 80, 81, 83.
- 14 J. Reitsma en S.D. van Veen, 1897. Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden, gedurende de jaren 1572 - 1620. Groningen. Deel 6, blz. 436, 465.